

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده نیمه حضوری و تخصصی آزاد

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

مطابقت ادوار ایقاعی با اوزان عروضی

نگارش:

احمد رضایی

استاد راهنما:

دکتر رودابه شاه حسینی

استاد مشاور:

دکتر مجید کیانی

استاد داور:

دکتر نعمت الله ایرانزاده

شهریور

۱۳۹۱

یچم بہ ہمسر عزیزم کہ از آغاز و طرح موضوع این رسالہ تا انجام و دفاع آن، ہمارو متوق و نوبہد بخش من بودہ و بر پاس تمامی زمانی کہ تاکنون در این راہ و نیز در

زندگی برایشان داتہ .

س فراوان از تمامی کسانی که در مراحل مختلف انجام این رساله بنده را یاری رسانده و سعی از ایشان به گردن این جانب می باشد. از جمله دستروداد به سناه حسینی که

به عنوان استاد راهنما از رهنمایی های پرارزش خود، پنج کوزه دهنغ نغمه نموده و در نهایت دلسوزی و دانسته های علمی و ادبی خود را جایگزین ندانسته های برسی و اسجویاشان و از جمله بنده نموده اند.

بجز از استاد ارجمند دکتر محمد لیلی استاد مشاور این رساله که در جلب خیرشان مدناست که بیدار آموخته ام و هر چه از علم موسیقی و برج آن از اطفال آن که نمی از این علم است در

این پژوهش بهره برده ام آموخته های از ایشان بوده است. بجمین از استاد محترم دستر نعمت الله ایران زاوه که باوید دقیق و تعاون انسان و لوری این رساله را بر عمده لرتقه و مراستوبه

بسیاری از عیب های آن نموده اند.

چکیده:

در این پژوهش به بررسی و مطابقت علم ایقاع و عروض پرداخته می‌شود و در این مطابقت، کلیه‌ی نقاط مشترک و شباهت‌های میان آن دو مشخص خواهد شد. سپس ارتباط و هماهنگی میان آن دو در یک قطعه‌ی موسیقایی موزون که دارای کلام منظوم نیز است، مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

علم ایقاع، میزان موسیقی موزون یا دارای ریتم است. چنان‌که عروض میزان کلام منظوم می‌باشد. ایقاع نیز مانند عروض، به‌طور کلی دارای اوزانی است که این اوزان را، در اصطلاح موسیقی قدیم ایران، ادوار یا ادوار ایقاعی گویند. ادوار ایقاعی از ارکان و ارکان نیز از نقره یا ضربه تشکیل شده که این ضربات معادل حرف در شعر است. زمان‌های میان این نقرات، تعیین‌کننده‌ی وزن ایقاعی هستند.

برای پرداختن به مطابقت میان عروض و ایقاع، به شرح آن‌ها براساس کتاب‌های قدیم موسیقی ایرانی و عروض سنتی پرداختیم؛ که در این راه، کلیه‌ی اشتراکات و شباهت‌هایی که دو علم مذکور در تقسیمات خود دارا هستند اعم از تاریخچه، واضع، و نیز گاهی سبب تسمیه‌ی بخش‌های مختلف مورد مطابقت واقع شده است. پس از آن، قطعه‌های موزون در موسیقی را که دارای کلام منظوم نیز هستند، بررسی کرده و نشان داده‌ایم که در هر کدام از قطعه‌ها چگونه وزنی عروضی که وزن شعر مورد استفاده بوده، با دوری ایقاعی که وزن موسیقایی آن قطعه است با یک‌دیگر هماهنگ شده و قطعه‌ی مورد بحث را به وجود آورده‌اند.

در پژوهش فوق، در حین پرداختن به این اشتراک‌ها، نکته‌ها و پیشنهادهایی نیز با توجه به ایقاع، که قابل استفاده در عروض به‌نظر می‌رسد، همراه با مطابقت بخش‌های مختلف ارائه خواهد شد.

بررسی میزان امکان مطابقت عروض و ایقاع و ظرفیت‌هایی که می‌تواند از این مطابقت به‌دست بیاید، از یافته‌های این پژوهش است که به شناخت بهتر موسیقی و وزن درونی شعر می‌انجامد و به کاربرد بهتر کلام در موسیقی کمک می‌نماید.

در پایان، ایقاع و عروض را می‌توان از یک سرچشمه دانست که در دو حوزه‌ی شعر و موسیقی پدیدار گشته‌اند، چنان‌که واضع آن دو را نیز یک تن، یعنی خلیل بن احمد فراهیدی می‌دانند.

واژگان کلیدی:

عروض، اوزان عروضی، ایقاع، ادوار ایقاعی، هجا، نقره.

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۹

فصل اول (ایقاع)

ایقاع (علم سنجش وزن در موسیقی)، ادوار و ادوار ایقاعی..... ۱۱

الف) ایقاع در لغت و اصطلاح..... ۱۱

۱- الف) ایقاع در لغت..... ۱۱

۲- الف) ادوار در لغت..... ۱۲

۳- الف) ادوار ایقاعی در اصطلاح..... ۱۳

۴- الف) ایقاع از نظر پیشگامان نظریه پرداز موسیقی..... ۱۳

۵- الف) وجه تسمیه‌ی ایقاع..... ۱۵

۶-الف) تاریخچه و واضع علم ایقاع..... ۱۶

ب) اجزای ایقاع (نقره، ارکان)..... ۱۷

ج) انواع ایقاع: ایقاع مَوْصَلٌ، ایقاع مُنْفَصِلٌ (مُفَصَّلٌ)..... ۲۲

۱-ج) ایقاع موصل..... ۲۲

۲-ج) ایقاع مفصل (منفصل)..... ۲۶

د) ادوار مشهور..... ۲۸

۱-د) ثقال..... ۳۰

۲-د) رَمال..... ۳۹

۳-د) فاخات..... ۵۰

۴-د) دوره‌های ترکی..... ۵۵

ه) ادوار غیر مشهور (و پراکنده در کتاب‌های موسیقی)..... ۵۹

فصل دوم (عروض)

عروض، اوزان، اوزان عروضی..... ۷۰

- الف) عروض در لغت و اصطلاح..... ۷۰
- ۱-الف) عروض در لغت..... ۷۰
- ۲-الف) عروضی..... ۷۱
- ۳-الف) وجه تسمیه‌ی عروض..... ۷۱
- ۴-الف) عروض در اصطلاح (فایده‌ی علم عروض)..... ۷۱
- ۵-الف) واضع عروض..... ۷۳
- ب) اجزای عروض (هجا، ارکان، افاعیل)..... ۷۴
- ۱-ب) هجا و ارکان..... ۷۴
- ۲-ب) افاعیل (تفاعیل)..... ۷۵
- ج) اوزان غیر مستعمل..... ۷۶
- د) اوزان پر کاربرد..... ۷۷
- ۱-د) اوزان متَّفِقُ الارکان..... ۷۸
- ۲-د) اوزان مختلفُ الارکان..... ۷۸

ه) اوزان کم کاربرد..... ۷۹

و) دایره‌های عروضی..... ۸۰

۱-و) دایره‌های اوزان..... ۸۰

۲-و) دایره‌های ارکان..... ۸۲

فصل سوم (مطابقت عروض و ایقاع)

عروض و ایقاع..... ۸۶

الف) نگرشی کلی بر مطابقت عروض و ایقاع..... ۸۶

۱-الف) برتری اتانین بر افاعیل..... ۹۱

۲-الف) ایقاع، ابزاری برای درک انواع موسیقی شعر..... ۹۵

۳-الف) تکیه در شعر و موسیقی..... ۹۶

۴-الف) پیشنهادی در حذف افاعیل..... ۱۰۳

ب) مطابقت میان ادوار و اوزان..... ۱۰۴

۱-ب) ایقاعات موصل و اوزان متفق‌الارکان..... ۱۰۵

- ۱-۱- (ب) اوزان حاصل از تکرار ارکان در عروض و ایقاع..... ۱۰۷
- ۲- (ب) نام‌واژه‌های (سریع) و (هزج)..... ۱۰۸
- ۳- (ب) (خفیف) و (ثقیل)، نشان‌دهنده‌ی سرعت و کندی..... ۱۱۰
- ۴- (ب) ایقاعات مفصل و اوزان عروضی..... ۱۱۱
- ۵- (ب) مطابقت ادوار مشهور با اوزان پرکاربرد..... ۱۱۲
- ۱-۵- (ب) ثقال..... ۱۱۴
- ۲-۵- (ب) رمال..... ۱۱۸
- ۳-۵- (ب) فاختات..... ۱۲۵
- ۴-۵- (ب) ادوار ترکی..... ۱۲۷
- ۶- (ب) ادوار غیر مشهور و اوزان عروضی..... ۱۲۹
- ۷- (ب) ادوار ساخته‌ی مراغی و اوزان عروضی..... ۱۲۹
- ج) دایره در عروض و ایقاع..... ۱۳۱

فصل چهارم (مطابقت وزن با دور در نمونه‌ها و نتیجه‌گیری)

مطابقت وزن با دور در نمونه‌ها..... ۱۳۴

الف) انواع لحن (از دیدگاه وزن)..... ۱۳۴

ب) نمونه‌ها یا تصانیف..... ۱۳۵

۱-ب) نمونه‌ی اول..... ۱۳۶

۲-ب) نمونه‌ی دوم..... ۱۳۸

۳-ب) نمونه‌ی سوم..... ۱۳۹

۴-ب) نمونه‌ی چهارم..... ۱۴۰

۵-ب) نمونه‌ی پنجم..... ۱۴۲

۶-ب) نمونه‌ی ششم..... ۱۴۳

۷-ب) نمونه‌ی هفتم..... ۱۴۵

۸-ب) نمونه‌ی هشتم..... ۱۴۶

۹-ب) نمونه‌ی نهم..... ۱۴۷

۱۰-ب) نمونه‌ی دهم..... ۱۴۹

۱۱-ب) نمونه‌ی یازدهم..... ۱۵۰

۱۲-ب) نمونه‌ی دوازدهم..... ۱۵۱

۱۳-ب) نمونه‌ی سیزدهم..... ۱۵۲

۱۴-ب) نمونه‌ی چهاردهم..... ۱۵۳

۱۵-ب) نمونه‌ی پانزدهم..... ۱۵۵

۱۶-ب) نمونه‌ی شانزدهم..... ۱۵۷

۱۷-ب) نمونه‌ی هفدهم..... ۱۵۸

نتیجه:..... ۱۶۱

واژه‌نامه‌ی انلیسی-فارسی..... ۱۶۵

واژه‌نامه‌ی فارسی-انگلیسی..... ۱۶۶

منابع و مآخذ..... ۱۶۸

فهرست دواير

فصل اول: ايقاع (دايره‌هاى ادوار ايقاعى)

دايره (۱-۱): دور خفيف ثقيل..... ۳۳

دايره (۱-۲): دور ثقيل ثانى..... ۳۷

دايره (۱-۳): ادوار مخمس..... ۳۹

دايره (۱-۴): دور ثقيل اول..... ۴۱

دايره (۱-۵): دو دور هزج..... ۳۴

دايره (۱-۶): دور خفيف رمل..... ۳۵

دايره (۱-۷): دور رمل..... ۳۹

دايره (۱-۸): دور مضاعف رمل..... ۴۱

دایره (۹-۱): دور فاختی صغیر..... ۴۵

دایره (۱۰-۱): دور فاختی کبیر..... ۴۵

دایره (۱۱-۱): دور فاختی زاید..... ۴۵

دایره (۱۲-۱): ادوار ترکی..... ۴۹

دایره (۱۳-۱): ادوار چهارضرب..... ۵۲

دایره (۱۴-۱): دور ضربالفتح..... ۵۴

دایره (۱۵-۱): دور شاهی..... ۵۵

دایره (۱۶-۱): دور قمیریه..... ۵۶

دایره (۱۷-۱): دور ضربالجدید..... ۵۷

دایره (۱۸-۱): دور مأتین..... ۵۸

فصل دوم: عروض (دایره‌های عروضی)

دایره‌های اوزان

دایره (۱-۲): دایره مؤتلفه..... ۷۱

دایره (۲-۲): دایره مختلفه..... ۷۱

دایره (۲-۳): دایره مُنْتَزَعه..... ۷۱

دایره (۲-۴) دایره مُتَّفِقَه..... ۷۱

دایره (۲-۵): دایره مُشْتَبِهه..... ۷۲

دایره‌های افاعیل

دایره (۲-۶): دایره (فعلولن) و (فاعلن)..... ۷۲

دایره (۲-۷): دایره‌های (مفاعیلن) و (مفعولات) و (مستفعلن) و (فاعلاتن)..... ۷۳

دایره (۲-۸): دایره‌های (مفاعلتن) و (متفاعلن)..... ۷۳

فهرست شکل‌ها

فصل اول: ایقاع (شکل‌های ادوار ایقاعی)

- شکل (۱-۱): دور خفیف ثقیل ۲۱
- شکل (۱-۲): دور خفیف ثقیل ۲۱
- شکل (۱-۳): دور خفیف ثقیل ۲۲
- شکل (۱-۴): دور ثقیل ثانی ۲۵
- شکل (۱-۵): دور غور یانه یا مخمس وسط ۲۵
- شکل (۱-۶): دور مخمس ۲۶
- شکل (۱-۷): دور وَرَّشان یا ثقیل اول ۲۷
- شکل (۱-۸): دور خفیف رمل ۳۰

شکل (۹-۱): دور هزج صغیر..... ۳۱

شکل (۱۰-۱): دور هزج چَنْبَر یا رَه سَمَاع..... ۳۱

شکل (۱۱-۱): دور هزج کبیر..... ۳۱

شکل (۱۲-۱): دور هزج کبیر..... ۳۲

شکل (۱۳-۱): دور رمل..... ۳۶

شکل (۱۴-۱): دور رمل..... ۳۶

شکل (۱۵-۱): دور دو یک..... ۳۷

شکل (۱۶-۱): دور رمل..... ۳۷

شکل (۱۷-۱): دور مضاعف رمل..... ۳۹

شکل (۱۸-۱): دور فاختی صغیر..... ۴۲

شکل (۱۹-۱): دور فاختی وسط..... ۴۲

شکل (۲۰-۱): دور فاختی کبیر..... ۴۲

شکل (۲۱-۱): دور ترکی سریع..... ۴۶

شکل (۲۲-۱): دور ترکی ضرب فرع..... ۴۶

شکل (۱-۲۳): دور ترکی اصل..... ۴۷

شکل (۱-۲۴): دور ترکی اصل قدیم..... ۴۷

فصل چهارم: مطابقت وزن با دور در نمونه‌ها و نتیجه‌گیری

شکل (۳-۱): نمونه‌ی اول..... ۱۳۴

شکل (۳-۲): نمونه‌ی دوم..... ۱۲۴

شکل (۳-۳): نمونه‌ی سوم..... ۱۲۵

شکل (۳-۴): نمونه‌ی چهارم..... ۱۲۶

شکل (۳-۵): نمونه‌ی پنجم..... ۱۲۷

شکل (۳-۶): نمونه‌ی ششم..... ۱۲۸

شکل (۳-۷): نمونه‌ی هفتم..... ۱۳۰

شکل (۳-۸): نمونه‌ی هشتم..... ۱۳۱

شکل (۳-۹): نمونه‌ی نهم..... ۱۳۲

شکل (۳-۱۰): نمونه‌ی دهم..... ۱۳۳

شکل (۳-۱۱): نمونه‌ی یازدهم..... ۱۳۵

شکل (۳-۱۲): نمونه‌ی دوازدهم..... ۱۳۶

شکل (۳-۱۳): نمونه‌ی سیزدهم..... ۱۳۷

شکل (۳-۱۴): نمونه‌ی چهاردهم..... ۱۳۸

شکل (۳-۱۵): نمونه‌ی پانزدهم..... ۱۴۰

شکل (۳-۱۶): نمونه‌ی شانزدهم..... ۱۴۱

شکل (۳-۱۷): نمونه‌ی هفدهم..... ۱۴۲

علائم و نشانه‌ها

در این پایان‌نامه به منظور سهولت و کوتاه‌تر شدن متن از علائم اختصاری و نشانه‌های زیر استفاده شده‌است:

- (B) فاصله‌ی معیار (کوچک‌ترین فاصله‌ی ممکن که در میان دو نقره جای می‌گیرد)
- (I) از فاصله‌های میان نقرات و دو برابر فاصله‌ی معیار (B)
- (Ψ) از فاصله‌های میان نقرات و سه برابر فاصله‌ی معیار (B)
- (ϕ) از فاصله‌های میان نقرات و چهار برابر فاصله‌ی معیار (B)
- (o) بزرگ‌ترین فاصله‌ی میان نقرات و پنج برابر فاصله‌ی معیار (B)
- (U) هجای کوتاه عروضی و معادل یک نقره در ایقاع
- (_) هجای بلند عروضی و معادل دو نقره در ایقاع
- (_U) هجای کشیده‌ی عروضی و معادل سه نقره در ایقاع
- (تَ) یا (ت) نقره‌ی متحرک در ایقاع
- (نَ) نوعی دیگر از نقره‌ی متحرک
- (نْ) نقره‌ی ساکن
- (لْ) نشانه‌ی نقره‌ی متحرک
- (ل) نشانه‌ی نقره‌ی ساکن